

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

ΕΑΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ 2020

ΦΕΒΡ 24, ΜΑΡΤ 9 & ΜΑΡΤ 23, 2020 : ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Α. Λάζου, Άνθρωπος ο Δημιουργός, 2016

Α. Λάζου, Ο John Locke και το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση, 2015

ΜΑΡΤΙΟΣ 30, 2020 : ΚΑΝΤΙΑΝΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Imm. Kant, Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική, 1783

Imm. Kant, Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη, 1798

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 6, 2020 : ΜΑΡΞΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Α. Λάζου, Άνθρωπος ο Δημιουργός, Αθήνα, 2016

Κ. Marx, Οικονομικά & Φιλοσοφικά Χειρόγραφα, 1844

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 13, 2020 : ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Chr. Wulf, Ανθρωπολογία: Ιστορία, πολιτισμός, φιλοσοφία, 2004

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 27, 2020 : ΜΑΡΞΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Κ. Marx, Οικονομικά & Φιλοσοφικά Χειρόγραφα, 1844

ΜΑΪΟΣ 4, 2020 : ΚΑΝΤΙΑΝΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Imm. Kant, Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη, 1798

ΜΑΪΟΣ 11, 2020 : MARX & ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Κείμενα* <https://lazou2011ancientorchesis.academia.edu/>

ΜΑΪΟΣ 18, 2020 : ΚΑΝΤΙΑΝΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ -

M. Foucault, Εισαγωγή στην Ανθρωπολογία του Καντ, 1964

ΜΑΪΟΣ 25 & ΙΟΥΝΙΟΣ 1, 2020 : ΣΥΝΟΨΗ ΥΛΗΣ & ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

Συμπληρωματική Βιβλιογραφία:

1. Α. Λάζου, Άνθρωπος ο Δημιουργός, εκδ. Αρναούτης, Αθήνα 2016
2. Imm. Kant, Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2020 (Printa 2013)
3. Imm. Kant, Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική, Δωδώνη, Αθήνα 2013 (επανέκδ.)
4. Κ. Marx, Οικονομικά & Φιλοσοφικά Χειρόγραφα, μτφρ. Α. Λυκούργος, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2020 (Γλάρος, 1975)
5. M. Foucault, Εισαγωγή στην Ανθρωπολογία του Καντ, Νήσος, Αθήνα, 2017
6. Chr. Wulf, Ανθρωπολογία: Ιστορία, πολιτισμός, φιλοσοφία, μετφρ. Φ. Παραφόρου- επ. Μ. Κοντοπόδης, Πεδίο, Αθήνα, 2018
7. Α. Λάζου, Ο John Locke και το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση, εκδ. Αρναούτη, Αθήνα, 2015
8. * Άνθρωπος, φύση και πράξη στα νεανικά έργα του Karl Marx, «Ο Marx για τους αρχαίους Έλληνες σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κονδύλη», κ.ά.
9. Κ. Παπαϊωάννου, *Μαρξ & Μαρξισμός, τ. Ι: Οντολογία και Αλλοτρίωση*, μτφρ. Β. Τομανά - επ. Χρ. Σταματοπούλου, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2009

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Άννα Λάζου, Άνθρωπος ο Δημιουργός, Αθήνα, 2016

Διατρέχοντας τις σημασίες και παραμέτρους που έλαβε η έννοια του ανθρώπου στην ιστορία των ιδεών «εντοπίζουμε» τους ακόλουθους κύριους άξονες: 1) Ο άνθρωπος σε σχέση με τον κόσμο (φύση, σύμπαν, θεός), 2) η δυιστική (δυσαρχική) αντίληψη του ανθρώπου ως όντος που καθορίζεται από την συνύπαρξη ή αλληλεπίδραση δύο ουσιών ή υποστάσεων – σώματος και ψυχής (νου), 3) η μονιστική αντίληψη του ανθρώπου ως ολότητας, ενός όντος ενιαίου, 4) ο άνθρωπος της γνώσης (εμπειρίας) σύμφωνα με την νεότερη εμπειριστική φιλοσοφική παράδοση, 5) ο άνθρωπος της εργασίας, μια προσέγγιση που υπηρετείται κυρίως από την μαρξιστική ιστορικοϋλιστική διαλεκτική, 6) ο άνθρωπος – καλλιτέχνης, μια ιδιότητα που ως καθοριστικό ανθρωπολογικό στοιχείο προτείνεται από την νιτσεική φιλοσοφία. Στην διάκριση αυτών των όψεων προστίθεται και εκείνη δύο προτύπων στην φιλοσοφική εξέταση του ανθρώπου στην ιστορία, υπό το πρίσμα της σκοπιμότητας ή λειτουργικότητας των θεωρήσεων, του γνωσιολογικού (το υποκείμενο παρατηρεί, στοχάζεται, γνωρίζει κι ερμηνεύει) και του *θεραπευτικού* (το υποκείμενο συνειδητοποιεί, πράττει, μετασχηματίζει, δημιουργεί και αναδημιουργεί τον εαυτό του).

Η κατηγοριοποίηση αυτή είναι ένα ερμηνευτικό σχήμα για να συμπεριλάβουμε σε ένα εξελικτικό πλαίσιο τις πολλαπλές έννοιες και τεθλασμένες γραμμές που ο στοχασμός για τον άνθρωπο ακολουθεί στους αιώνες. Στο βιβλίο *Άνθρωπος ο Δημιουργός*, η ιστορικοφιλοσοφική προσέγγιση έχει σκοπό να αναδείξει όψεις και χρήσεις της έννοιας του ανθρώπου ως δημιουργού, με αναφορά σε διαφορετικές «ανθρωπολογίες» των ιστορικών εποχών.

Κύρια πηγή και αφετηρία της νεότερης εστίασης του ενδιαφέροντος της φιλοσοφίας στον άνθρωπο είναι το έργο του Immanuel Kant (1724 – 1804), ο οποίος ασχολήθηκε με την ανθρωπολογία από μια πραγματιστική άποψη, ενώ στα μαθήματά του στο Πανεπιστήμιο του Königsberg δίδασκε διάφορα μαθήματα - όπως βιολογία, γεωγραφία, ηθική, ανατομία κ.λπ., ενώ προέτασε την ανθρωπολογία της ιστορίας της φιλοσοφίας γιατί θεωρούσε ότι ο άνθρωπος ως εκφραστής της λογικής νόησης πρέπει να είναι το επίκεντρο της φιλοσοφίας. Η ανθρωπολογία σύμφωνα με αυτήν την οπτική είναι το φίλτρο, για να προχωρήσουμε σε οποιοδήποτε άλλο πεδίο γνώσης.

Η φιλοσοφική ανθρωπολογία είναι κλάδος της φιλοσοφίας που οι ρίζες του τοποθετούνται τον 19^ο αιώνα, θεωρείται τέκνο της σχολής του νεοκαντιανισμού (με εκπροσώπους τους Windelband, Cassirer, Scheler κ.ά.). Είναι μια συνθετική εκλεκτική μέθοδος του φιλοσοφείν με άξονα την έννοια του ανθρώπου, περιλαμβάνει ωστόσο και αναλυτικά και ερμηνευτικά στοιχεία. Σε αντίθεση με μία συνεπή ιστορική προσέγγιση της φιλοσοφίας που επικεντρώνεται σε περιόδους και φιλοσόφους, οι φιλόσοφοι ανθρωπολόγοι επιδιώκουν ένα σύστημα εννοιών που να ισχύει καθολικά και πάντοτε αντλώντας επιβεβαίωση από διαφορετικούς φιλοσόφους κι εποχές για να συστήσουν μια δική τους σύνθεση. Με αυτήν την έννοια είναι εκλεκτικοί. Αντιπροσωπευτικά κείμενα του κλάδου είναι *Η θέση του ανθρώπου στον κόσμο* (Max Scheler, 1928) και *Δοκίμιο για τον Άνθρωπο* (Ernst Cassirer, 1944).

Όσον αφορά στη μελέτη του ανθρώπου, εξετάζουμε το θέμα υπό μια φυσιοκρατική (το σώμα, τη φύση και το περιβάλλον του ανθρώπου) και υπό μια πραγματοκρατική άποψη (τα κατασκευάσματα και δημιουργήματα του ανθρώπου, τα κοινωνικά μορφώματα, τις ηθικές αξίες και τον ανθρώπινο πολιτισμό).

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Άννα Λάζου, Άνθρωπος ο Δημιουργός, Αθήνα, 2016

Διατίθενται διαφορετικές μέθοδοι και τρόποι που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για να εξετάσουμε και να δούμε τι είναι ο άνθρωπος. Μελετώντας τα πεπραγμένα του ανθρώπου γνωρίζουμε τον άνθρωπο και όπως στην περίπτωση του Ernst Cassirer (1874 – 1945), η φιλοσοφική ανθρωπολογία ανάγεται στη φιλοσοφία του πολιτισμού - κι ευλόγως της ιστορίας. Η μελέτη και σπουδή των πεπραγμένων του ανθρώπου στην ιστορία προϋποθέτει την εμπειρική παρατήρηση, την επιστημονική εξήγηση, δεν πρόκειται για μια αφηρημένη σε εννοιολογικό και λογικό μόνο επίπεδο ανάλυση προβλημάτων. Επιβεβαιώνοντας εν μέρει την αριστοτελική παράδοση κατά την οποία η ανθρώπινη ουσία δεν εξηγείται μέσω μιας καθολικής μεταφυσικής οπτικής, αλλά μέσω της εμπειρικής, επιστημονικής συστηματικής εξέτασης των φαινομένων της η ανθρωπολογική φιλοσοφία στην ιστορία των αιώνων εμπλουτίζει τα αρχαία πρότυπα με τα δεδομένα των γνώσεων και των τεχνικών που θησαύρισε ο πολιτισμός στην ιστορία του.

Στη συνέχεια, μία δυνατότητα προσέγγισης είναι μέσω των εννοιών που συνδέονται στενά με την έννοια του ανθρώπου, όπως είναι οι *ψυχή, σώμα, νους, πνεύμα, συνείδηση, πράξη*, επιδιώκοντας εκείνη την έννοια που αποδίδει το πλέον ιδιάζον χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης. Πώς εμφανίζονται οι έννοιες αυτές στην ιστορία των ιδεών και πώς εξελίσσονται οι σημασίες τους είναι ένας τρόπος (όχι ο μοναδικός) που συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση της ανθρώπινης ουσίας, χωρίς να αποκλείει ή να υποβαθμίζει τη σημασία άλλων τρόπων, όπως η εμπειρική εξέταση κι επιστημονική εξήγηση των σχετικών με τον άνθρωπο, είτε από την φυσική είτε από την πραγματοκρατική πλευρά, που μπορεί να θεωρηθεί εν τέλει ως συνθετική πλαισίωση των αναλυτικών πορισμάτων της εννοιολογικής προσέγγισης.

Για να καταλήξουμε στην ειδοποιό διαφορά του ανθρώπινου μέσω της εξέτασης των εννοιών, χρειάζεται να δούμε:

- α) έννοιες που καθορίζουν τον άνθρωπο,
- β) το δυαρχικό ή δυιστικό πρότυπο που διακρίνει δύο ουσίες ή πλευρές στην ανθρώπινη φύση: σώμα (φύση) και ψυχή (πνεύμα) συγκριτικά με το μονιστικό ή ενικό πρότυπο,
- γ) τη δημιουργικότητα ως ουσιώδες, εξαιρετικό και μη αναγώγιμο χαρακτηριστικό του ανθρώπου.

Τί είναι αυτό που ωθεί τον άνθρωπο στην εξέλιξη, αυτό που ευθύνεται για την διαφορετικότητα των πολιτισμών ή και τις μεταβολές που υφίσταται η ανθρώπινη κατάσταση μέσα στην ιστορία του πολιτισμού;

Είναι η δημιουργικότητα μια ενδογενής φυσική τάση του ανθρώπου, που δεν υπάρχει ας πούμε στον σκύλο, ή πρόκειται για μια ανάγκη για αλλαγή που ωθεί τον άνθρωπο να εξελιχθεί, προκειμένου να επιβιώσει και να θεραπεύσει, και παράγεται από τη σχέση του ανθρώπου με ό,τι δεν είναι ανθρώπινο;

Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση είναι πράγματι μια σχέση αμφίσημη, ένωσης και σύγκρουσης. Αυτή η δυναμική σχέση διάχυτη από αρνητικότητα και δημιουργικότητα πυροδοτεί τις αναγκαίες εκείνες αλλαγές που επιτρέπουν την συνέχεια της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα από νέες προσαρμογές.

ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΟΥ ΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

Άννα Λάζου, Άνθρωπος ο Δημιουργός, Αθήνα, 2016

Στην πλατωνική σκέψη η έννοια του εαυτού περιγράφεται από μύθους, στο πλαίσιο ενός μυθικού τρόπου σκέψης. Η άυλη, μη απτή ψυχή επιτρέπει το διαχωρισμό του υποκειμένου από το πραγματικό αντικείμενο, συνδέεται με την διάκριση δύο συνόλων: της έννοιας του ατόμου από την έννοια του συνόλου (ομάδας), όπως επίσης του ατόμου ως εγώ και της έννοιας του άλλου. Από αυτήν τη διάκριση προκύπτει η έννοια της σχέσης του ανθρώπου με το περιβάλλον του αλλά και η ταυτοποίησή του μέσα σε αυτό. Κατά τον Bruno Snell (στο έργο του *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, 1953), υπάρχει μια εξέλιξη στις σημασίες από εποχή σε εποχή του όρου *ψυχή* και συναφών όρων όπως της έννοιας *πνεύμα*. Το *πνεύμα* (*Geist*) σύμφωνα με το έργο αυτό είναι σειρά φαινομένων που συμπυκνώθηκαν κάποια ιστορική στιγμή που εντοπίζεται κατά την ομηρική εποχή σε έναν κοινό όρο. Με αυτήν την έννοια η προσέγγιση αυτή λαμβάνει υπόψη τα δεδομένα της ανθρωπολογικής μελέτης, φωτίζοντας την καταγωγή των εννοιών στην εξέλιξη του πολιτισμού.

Η ψυχή στον Όμηρο για παράδειγμα προσδιορίζεται α) με αναφορά στο ανθρώπινο άτομο, έχουμε δηλαδή προβολή ατομικού αξιακού συστήματος και β) με κοινωνικές αναφορές, σε σχέση για παράδειγμα, με τη σύγκρουση συμφερόντων δύο ηρώων. Πολλά από τα 'ψυχολογικά' μοτίβα του Ομήρου διασώζονται στο δημοτικό τραγούδι, αλλά σίγουρα και στην τραγική ποίηση. Στην ορφική παράδοση, από την άλλη πλευρά η ψυχή επιβιώνει μέσα από αλληπάλληλες μετενσαρκώσεις και αυτοκαθαίρεται καθώς υφίσταται αυτές τις μεταβολές. Στο πλατωνικό πλαίσιο η ψυχή φυλακίζεται μέσα στο σώμα.

Σε όλες αυτές τις παραδόσεις – προσωκρατικές και πλατωνικές – παρατηρούμε έναν 'αναγωγιστικό' τρόπο σύλληψης της έννοιας της ψυχής, δηλαδή ακόμα και όταν η αναφορά στη στιγμή του θανάτου προσφέρει κάποιο παράδειγμα, η ψυχή περιγράφεται μεταφορικά, με χρήση δηλαδή λογοτεχνικών, ποιητικών μεταφορών. Επίσης σε ένα πρώιμο στάδιο παρατηρείται η τάση να τοποθετείται η ψυχή σε διάφορα όργανα του σώματος, ιδιαίτερα στην προσωκρατική σκέψη (Εμπεδοκλής).

Εξαιρετική «στιγμή» στην εξέταση αυτών των θεωριών στο πλαίσιο της ιστορίας των ιδεών, είναι η λογικότητα κι επιστημολογική μεθοδικότητα της αριστοτελικής θεωρίας για την ψυχή στο *Περί Ψυχής*. Οι έννοιες μέσω των οποίων προσεγγίζεται το θέμα της ψυχής είναι η ύλη, η μορφή και το εξ αυτών σύνθετο, έννοιες σε ένα τριαδικό σχήμα όπου οι δύο πρώτες λειτουργούν ως αναλυτικές προϋποθέσεις για την ενεργό πραγματικότητα που υποδηλώνεται από την τρίτη. Στην πραγματικότητα το *έμψυχον* ως σύνθετο ύλης και μορφής είναι το ζητούμενο για τον καθορισμό της ψυχής. Εισάγεται μάλιστα από τον Αριστοτέλη η έννοια του *έργου*, γιατί τα έργα της ψυχής, δηλαδή οι τρόποι με τους οποίους αυτή λειτουργεί, είναι το μέσον για να γίνει αντιληπτή η ουσία της. Το *Περί Ψυχής* του Αριστοτέλη θεωρείται το πρώτο συστηματικό έργο για την κατανόηση της ψυχής με βάση και αναφορά σε σειρά εννοιών, όπως *ζωή*, *εντελέχεια*, *ουσία*, *μορφή*, *ύλη*, *λόγος* – οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους λογικά, καθώς δείχνεται ότι η μία προκύπτει από την άλλη.

Η ψυχή κατά τον Αριστοτέλη είναι λόγος και ρυθμιστική αρχή, καθώς ρυθμίζει τις διαφορετικές όψεις του έμψυχου όντος. Διακρίνει τρεις πλευρές/ όψεις της ψυχής i) θρεπτική – αναπαραγωγική, ii) αισθητηριακή, iii) νοητική – λογιστική. Για την αγαστή συνεργασία αυτών των πλευρών λειτουργεί η ψυχή ως αρχιτέκτονας και οργανωτική αρχή της δομής της. Ενώ η ψυχή προϋποθέτει την ύλη, ως λόγος οργανώνει τις διαφορετικές λειτουργίες της – *έργα* – είναι a priori ρυθμιστική αρχή και *πρώτον κινούν*.

Άννα Λάζου, Άνθρωπος ο Δημιουργός, Αθήνα, 2016

Στην ψυχή αποδίδεται και η έννοια της μορφής, γιατί αυτή διαμορφώνει την ολοκληρωμένη ατομική ύπαρξη του έμψυχου όντος, αλλά ορίζεται και ως *εντελέχεια*, ο εγγενής ατομικός σκοπός, το τελικό αίτιο που καθορίζει την προσωπική πορεία και δυναμική που ολοκληρώνει το όν ως ξεχωριστή οντότητα.

Στην νεότερη εποχή ο Locke παρομοιάζει την ψυχή με άγραφο πίνακα, ενώ αιώνες πριν είχε περιγραφεί από τον Αριστοτέλη ως ο πλοηγός – ο τιμονιέρης του πλοίου. Ο αναγωγιστικός ή και μεταφορικός τρόπος παρουσίασης της έννοιας αυτής επιμένει στην ιστορία των ιδεών και της γλώσσας, ακόμη και όταν η ψυχολογία – η εμπειριστατωμένη δηλαδή μελέτη της ψυχής – μπορεί κατά τον Marx να φωτισθεί μόνο με την ιστορική γνώση των νόμων που διέπουν τις εργασιακές σχέσεις και το οικονομοπολιτικό σύστημα. Στον Locke η έννοια του νου και της νόησης (*mind/ mens*) εξισώνεται με αυτήν της κατανόησης (*understanding*), με μια έννοια δηλαδή που δίνει έμφαση στον εαυτό.

Τόσο η κλασική φιλοσοφία που έριχνε το βάρος κυρίως στο σκοπό – *εντελέχεια* – και στη *μορφή* ως ουσία του ανθρώπου και του ψυχισμού του, όσο και ο γερμανικός ιδεαλισμός (Fichte, Schelling, Hegel) και οι νεοεγελιανοί τον 19^ο αιώνα – που εισάγουν την πράξη ως ενσυνείδητη δράση και το υποκειμένο της στην πρωτοκαθεδρία της οντολογίας – μεταφυσικής και ιστορίας – προσέγγιζαν τον άνθρωπο ως ουσία με ξεχωριστό προορισμό (*Bestimmung*).

Μετά τον Hegel και κυρίως λόγω του Ludwig Feuerbach (1804 – 1874), ο οποίος τόνιζε τη βιολογική αισθητηριακή υπόσταση του ανθρώπου, που ανέτρεπε το ιδεαλιστικό πνευματοκρατικό πρότυπο του Hegel, ξεκινά μια νέα περίοδος για την ανθρωπολογική φιλοσοφία. Ο επιφανεότερος των νεοεγελιανών φιλοσόφων, ο Karl Marx (1818 - 1883) όρισε την ουσία του ανθρώπου ως σύστημα των κοινωνικών του σχέσεων, προκύπτει από τις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές σχέσεις που καθορίζουν αιτιακά τις συνθήκες που δίνουν σημασία και προοπτική στον προορισμό του. Ο άνθρωπος γίνεται ολοκληρωμένος (*totaler Mensch*) όταν ενσωματώνει συνειδητά με τις πράξεις του την ιστορική νομοτέλεια της αλλαγής της κοινωνίας από το αστικό σύστημα στη νέα κομμουνιστική κοινωνία προκειμένου να υπερβεί τις συνθήκες που τον αποξενώνουν από την πραγματική ουσία του (*αλλοτρίωση – Entfremdung*). Ο άνθρωπος λοιπόν, σε αυτήν τη νέα θεωρία, γίνεται ο μοχλός – το κλειδί – της αλλαγής του κόσμου, ο δημιουργός της ιστορίας και του πολιτισμού.

Μετά τον Marx, ξεκινά μια θεωρητική παράδοση σύμφωνα με την οποία θεωρείται ότι η κοινωνία ως ανθρώπινο δημιούργημα λειτουργεί νομοτελειακά στο πλαίσιο της υποτιθέμενης ισχύος μιας ιστορικής αιτιοκρατίας που υποτάσσει τόσο τη φύση όσο και τις έννοιες της κλασικής φιλοσοφίας (μαρξισμός – ιστορικός υλισμός). Στον αντίποδα της μαρξιστικής θεωρίας και την ίδια εποχή που καθορίζεται από την επιρροή του Hegel, με τους Friedrich Nietzsche (1844 – 1900) και Søren Kierkegaard (1813 – 1855), αξιοποιώντας έννοιες που απαντούν στο εγελιανό και ιδεαλιστικό φιλοσοφικό περιβάλλον, τίθενται οι βάσεις του υπαρξισμού, μια θεώρησης της ανθρώπινης ύπαρξης, αυτόνομης και ανεξάρτητης από τις νομοτέλειες και τους υπερκαθορισμούς του συστήματος. Στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, έχοντας προηγηθεί μια ιδιαίτερη ανάπτυξη των θετικών επιστημών που έθετε και τον άνθρωπο στο μεγεθυντικό φακό της επιστημονικής εξέτασης, έχοντας επίσης αμφισβητηθεί η φιλοσοφία προέκυψε η ανάγκη ενοποίησης των στοιχείων ανάλυσης σε ένα διαφορετικό σύστημα εννοιών και αυτό το ζητούμενο επιτελεί η ανθρωπολογία του Max Scheler (1874 – 1928), καθώς αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ως όλο αποτελούμενο από τρία επίπεδα – σώμα, ψυχή και πνεύμα. Αυτή η ολότητα αποκαθιστά τη χαμένη ουσία από την πολυεπιστημονικότητα των επιστημών που την τεμάχισαν μελετώντας τις διαφορετικές όψεις και πλευρές του: βιολογία, κοινωνιολογία, ψυχολογία, εθνολογία κ.λπ.

2. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΝΟΗΣΗΣ

Άννα Λάζου, Ο John Locke και το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση, Αθήνα 2015

Ένας σημαντικός σταθμός στην ιστορία των ιδεών είναι η θεωρία του John Locke (1632 – 1704) στο *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* (1690). Αν θέσουμε τον Locke ως όριο στη συνέχεια του προβληματισμού για τον άνθρωπο, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι πριν από αυτό το όριο, η έννοια του ανθρώπου καθορίζεται από τη σχέση του με τον κόσμο και τη φύση και μετά τον Locke, ο άνθρωπος καθορίζεται από τη σχέση του με τον ψυχισμό του (ψυχή – νους) ή την νόηση και στρέφεται στην ενδοσκόπηση.

Πριν από την εμπειρική γνωσιολογία που εισήγαγε ο Locke κυριαρχούσε ο ορθολογισμός των René Descartes (1596 – 1650) και Baruch Spinoza (1632 – 1677) ως η βασική αρχή που συνδέει τη γνώση του ανθρώπου με τη γνώση της φύσης, ενώ ο άνθρωπος παραδίδεται από την αρχαία κλασική φιλοσοφία ως ένα ον (μικρόκοσμος) που σχετίζεται άμεσα με τη φύση και τον κόσμο (μακρόκοσμος). Ο νους αποτελεί την ειδοποιό διαφορά του ανθρώπινου, το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό της ταυτότητάς του. Ως το όν που έχει νόηση, παραμένει ως σήμερα το πρότυπο της ανθρώπινης ουσίας. Τα όρια του ανθρώπου, οι δυνάμεις και δυνατότητές του πριν από το όριο του Locke τίθενται από την φύση και το θείο, μετά τον Locke, ο ίδιος ο άνθρωπος θα θέτει τα όρια και τις προϋποθέσεις κάθε γνώσης, με βάση αυτά που βρίσκονται στον νου του και στο οικείο περιβάλλον της άμεσης εμπειρίας του.

Η εμπειρική γνωσιολογία του Locke γίνεται περισσότερο κατανοητή, όταν συνδεθεί με την πολιτική θεωρία του, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος – πολίτης μπορεί να ορθωθεί ενάντια στο δυνάστη του, και με την ανεξιθρησκία που πρέσβευε και υποστήριζε θερμά. Η φύση η ίδια αντιμετωπίζεται από τον Locke ως ανθρώπινο δημιούργημα με την έννοια ότι συγκροτείται από την εμπειρική γνώση των πραγματικών αντικειμένων μέσω των αισθήσεων του ανθρώπου. Η ανθρώπινη φύση είναι ενιαία για όλους τους ανθρώπους, όλοι έχουν τις ίδιες δυνάμεις και δυνατότητες και κατά βάση είναι καλοί, σε αντίθεση με την κατά βάση κακή ανθρώπινη φύση σύμφωνα με τον Thomas Hobbes (1588 – 1679). Ο Locke προσφέρει μια ενδιαφέρουσα ανθρωπολογία που εκφράζει την μεταβατική εποχή από τη φεουδαρχία στην αστική οικονομία (στην κοινωνικοπολιτική σφαίρα) και από τη μεταφυσική και κλειστή γνώση στην γνώση για όλους με βάση τον κοινό νου (φιλοσοφική σφαίρα).

Τον Locke τον απασχολεί η ανθρώπινη νόηση ή κατανόηση (*Human Understanding*), που την προσδιορίζει κυρίως ως νοητική λειτουργία. Την γνώση την παρουσιάζει ως τη συμφωνία των ιδεών - των πληροφοριών δηλαδή που επεξεργάζεται η νόηση - με την πραγματικότητα. Επιδίδεται στη διεξοδική ανάλυση της διαδικασίας της γνώσης με βασική προϋπόθεση ότι η γνώση δεν κατακτάται άμεσα, επιτυγχάνεται μέσω εκπαίδευσης και σε διαφορετικές ηλικίες της ανθρώπινης ζωής, ώστε να μπορούμε να πούμε ότι για την έννοια της επιβεβαιωμένης γνώσης, σύμφωνα με τη λοικιανή θεωρία, προϋποτίθενται δύο πράγματα, ο εκπαιδευμένος νους και η σχέση με το εξωτερικό περιβάλλον (εμπειρία). Η θεωρία που πρότεινε ο Locke επικρίθηκε από φιλοσοφικούς αντιπάλους του τόσο σε σχέση με το πώς ανέπτυξε την οικοδόμηση της γνώσης, όσο και σε σχέση με το πώς τεκμηρίωσε την αντικειμενική ύπαρξη των εξωτερικών αντικειμένων, ως βάση της γνωστικής διαδικασίας.

2. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΝΟΗΣΗΣ

Άννα Λάζου, Ο John Locke και το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση, Αθήνα 2015

Ο Locke στηρίζει την ύπαρξη των εξωτερικών αντικειμένων μέσω της έννοιας του *υλικού υποστρώματος* (*substratum*), η οποία επιτρέπει στην αίσθηση να συλλάβει μέσω των εντυπώσεων τα αισθητικά δεδομένα και να συγκροτήσει τις ιδέες. Λόγω αυτής της βασικής του θέσης κατηγορήθηκε για στροφή προς τον υλισμό, στην προσπάθειά του να βρει έναν εύλογο τρόπο να περιγράψει την πραγματική ύπαρξη των εξωτερικών αντικειμένων για να στηρίζει την εμπειρική βάση της γνώσης. Στη θεωρία του αυτή που ονομάστηκε και αναπαραστατική θεωρία της γνώσης, θεωρείται ότι είχε ως πρότυπο και την επιστήμη της χημείας, η οποία ανέλυε τα φυσικά φαινόμενα σε απλούστερα στοιχεία, και επρόκειτο για μια επιστήμη που αναπτυσσόταν το 17^ο αιώνα.

Στο πλαίσιο του εμπειρισμού του ο Locke διαμορφώνει την έννοια του νου (*mind*) ως δοχείου πληροφοριών και με την επαναληπτικότητα των εμπειριών ο νους αποδέχεται κι επεξεργάζεται τις εντυπώσεις και συγκροτεί τις ιδέες. Εγκαθιδρύει έτσι ένα νέο πρότυπο νου, μεταφέροντας το ενδιαφέρον από την πρότερη μεταφυσική σύλληψη της ψυχής στη γνωσιοθεωρητική πλέον σύλληψη και κατά συνέπεια στην συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας να γνωρίσουμε τον νου από καθαρά φιλοσοφική σκοπιά, μέσω πλέον της κατανόησης (*understanding*), έννοιας, η οποία όμως καθορίζει την ίδια την ανθρώπινη νόηση.

Στο λокιανό πρότυπο του νου διακρίνονται διαφορετικά επίπεδα νοητικής λειτουργίας, οι κατ' αίσθηση εντυπώσεις (*impressions*) και οι ιδέες (*reflections/ideas*) και τέλος οι ουσίες (*essences*), εννοιολογικές κατηγορίες δηλαδή που ανταποκρίνονται στα σύνθετα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου. Η γνώση τέλος στην κορυφή αυτού του οικοδομήματος παραπέμπει στην επιλογή και αναγνώριση των πραγματικών αντικειμένων συγκρίνοντάς τα με το γνωσιοθεωρητικό υπόβαθρο του νου.

Ο νους σύμφωνα με την αναπαραστατική θεωρία του Locke, περιέχει δυναμικά στοιχεία, δεν αποτελεί ένα παθητικό όργανο αντανάκλασης των δεδομένων της αισθητηριακής εμπειρίας. Είναι ένας πολυσύνθετος μηχανισμός που βρίσκεται σε υλική σχέση με τα εξωτερικά αντικείμενα και συμπράττει σε μια λειτουργική ιεράρχηση των επιπέδων από το απλούστερο στο συνθετότερο.

Ο νους είναι ατομικός δεν αντιμετωπίζεται ως ολότητα ή σε σχέση με ολότητες, προϋποθέτει την διαδικασία επεξεργασίας των δεδομένων σε ένα πλαίσιο ατομικής εξέτασης και σε επίπεδο ψυχολογικής ατομικότητας, μια τάση που μπορεί να παραλληλιστεί με τον πολιτικό ατομικισμό και την ανάπτυξη του φιλελευθερισμού, όπου ο άνθρωπος αποκτά εικόνα του «εγώ» του ως ψυχολογικού υποκειμένου, κατακτά την αυτονομία του, ενώ καλλιεργείται το αίσθημα της ευθύνης των ατομικών του επιλογών και πράξεων.

Στο θέμα της προσωπικής ταυτότητας, μετά τον Locke, προσδίδεται σε αυτό ψυχολογική κατεύθυνση και σε αυτό ευθύνονται οι συλλογισμοί που απαντούν στο *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* σχετικά, όπου εξετάζεται τόσο ως λογικό (Βιβλίο I) όσο και ως ψυχολογικό πρόβλημα (Βιβλίο II). Το πρόβλημα της ταυτότητας συζητείται και στην αρχαία φιλοσοφία, χαρακτηριστική είναι η αναφορά από τον Πλούταρχο (*Ο Βίος του Θησέα*) στο παράδοξο της ταυτότητας ενός αντικειμένου όταν αλλάζουν τα συστατικά του στοιχεία, ή στην παραβολή του ποταμού, σύμφωνα με το σχετικό απόσπασμα του Ηράκλειτου, όπου καθώς όλα διαρκώς μεταβάλλονται και οι άνθρωποι ως μέρος του κόσμου αλλάζουν συνέχεια. Στα θέματα αυτά αναφέρονται ο Πλάτωνας και ο Hobbes. Ο Locke όμως πρωτοτυπεί και στα παραδείγματα που χρησιμοποιεί και στην επιχειρηματολογία του.

2. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΝΟΗΣΗΣ

Άννα Λάζου, Ο John Locke και το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση, Αθήνα 2015

Η κύρια πρωτοτυπία του Locke στο θέμα της προσωπικής αυτότητας είναι η σύνδεση με την συνείδηση καθώς και η εισαγωγή της έννοιας του προσώπου που αναβαθμίζει την κλασική περί ψυχής θεωρία κι επιτρέπει μια γνωσιοθεωρητική προσέγγιση της ψυχής και μια ψυχολογική προσέγγιση παράλληλη με τη φιλοσοφική που συνδέεται με την θεμελίωση μιας νέας επιστήμης.

Στα ακόλουθα θα προηγηθεί μια εισαγωγή στο θέμα της συνείδησης πριν παρουσιάσουμε την ίδια τη θεωρία περί προσωπικής ταυτότητας του John Locke.

Η έννοια της συνείδησης δηλώνει ένα είδος ανακλαστικής νοητικής δράσης (ως αυτοαναφορικότητα), με αυτήν συνδέεται η έννοια του εαυτού (εγώ, υποκειμένου) που στο επόμενο χρονικό διάστημα αποτελεί κεντρική έννοια τόσο του κριτικού ιδεαλισμού του Kant (1724 – 1804), όσο και του απόλυτου ιστορικού ιδεαλισμού του Hegel (1770 – 1831).

Ό,τι αποκαλείται *εαυτός* (*self*) παραμένει ο ίδιος σε όλη τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου, έχει αξιολογική χροιά, με την έννοια καθορισμού της ηθικής ταυτότητας και παραπέμπει στην ολοκλήρωση και ωρίμανση της προσωπικότητας του ανθρώπου. Ως προς την ηθική διάσταση της έννοιας του εαυτού, τονίζονται οι σχέσεις του ανθρώπου με το περιβάλλον (οι διαπροσωπικές, δι'υποκειμενικές σχέσεις του καθορίζουν την *εαυτότητα* – *selfhood*).

Το φιλοσοφικό ζήτημα που προκύπτει εδώ είναι κατά πόσο θα οριοθετηθεί μια σταθερή σημασία της έννοιας του εαυτού, ενώ το διακύβευμα είναι η ίδια η ελευθερία του υποκειμένου και τα απόλυτα χαρακτηριστικά του προσδιορισμού της έννοιας. Πρόκειται για προβλήματα που αφορούν στο προσδιορισμό του υποκειμένου: όπως για παράδειγμα σε σχέση με τις κοινωνικές του προϋποθέσεις. Σε παλαιότερες ιστορικά κοινωνικές μορφές, οι κοινωνικοί κανόνες υπερβαίνουν τον ατομικό εαυτό και τα όρια της ελευθερίας του: για παράδειγμα στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης είναι αναγκαία η ατομική μοναδικότητα, γιατί η ατομική επιλογή έχει σημαντική αξία, ενώ στο πλαίσιο μιας αγροτικής κοινωνίας, η γυναίκα ορίζει τον εαυτό της με βάση τους νόμους που διέπουν τον τρόπο ζωής του συνόλου και τα ατομικά της δικαιώματα δεν παίζουν κανένα ουσιαστικό ρόλο για την συνείδηση του εαυτού της. Φαίνεται λοιπόν ότι η αστική κοινωνία εξύψωσε την έννοια της ατομικής ελευθερίας κι επιλογής σε πρωτεύον στοιχείο της ανθρωπότητας (*humanity*).

Σε κάθε περίπτωση η εαυτότητα ως αναλυτική έννοια είναι λογικά αναγκαία προϋπόθεση για τον προσδιορισμό της ανθρωπότητας. Και στη συνέχεια η αυτοαναφορικότητα αποτελεί απαραίτητο λογικό στοιχείο της εαυτότητας.

Ωστόσο, πέρα από τα λογικά χαρακτηριστικά της, τα όρια του εαυτού τίθενται από την ατομική ανεξαρτησία του ανθρώπου σε σχέση με συστήματα καθορισμού της – ή ακόμη και περιορισμού – όπως είναι το κράτος, οι κοινωνικές τάξεις, αλλά και θεμελιώδη οντολογικά συστήματα – η σωματική υγεία, οι θρησκευτικοί κανόνες ασκητικής κ.ο.κ. Πολλοί πολιτισμοί έχουν θεσπίσει τελετές για τον προσδιορισμό του εαυτού (τελετές μετάβασης), ενώ ακόμη και στον σύγχρονο πολιτισμό που επικρατεί η ορθολογικότητα, κοινωνικές δομές και θεσμοί, όπως εκπαιδευτικοί οργανισμοί ή εταιρείες, ακολουθούν ιεραρχικά συστήματα που έχουν συνέπεια να καθορίζεται με χαρακτηριστικό τρόπο το υποκείμενο και η έννοια του εαυτού.

Από τις παραπάνω διευκρινίσεις προκύπτουν δύο τρόποι προσδιορισμού του εαυτού, i) ο λογικός και ii) ο εμπειρικός του προσδιορισμός. Στην γνωσιολογία του Locke προσεγγίζεται κυρίως εμπειρικά, δηλαδή μέσω της παρατήρησης και της απόκτησης και επεξεργασίας αισθητηριακών δεδομένων μπορεί να ανακαλυφθεί η ουσία του νου (*mind, understanding*). Για την ανθρώπινη νόηση ο Locke χρησιμοποιεί τις παρεμφερείς έννοιες *ψυχή* (*soul*), *νους* (*mind*), *εαυτός* (*self*), *άνθρωπος* (*man*) και *πρόσωπο* (*person*).

2. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΝΟΗΣΗΣ – Μάρτιος 19 & 26 2019

Άννα Λάζου, Ο John Locke και το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση, Αθήνα 2015

Στο δεύτερο βιβλίο του *Δοκιμίου για την ανθρώπινη νόηση* συζητείται το θέμα της συνείδησης (consciousness) και της επίγνωσης (awareness) σε συνάρτηση με το πρόβλημα της προσωπικής ταυτότητας (personal identity). Η επίγνωση ως συνειδητοποίηση του ποιος/ποια είμαι ανά πάσα στιγμή αποτελεί συνάρτηση της εγρήγορσης (awakeness). Προφανώς λοιπόν η εγρήγορση είναι προϋπόθεση της ύπαρξης προσωπικής ταυτότητας. Η κατάσταση του ύπνου επομένως είναι απαγορευτική για την επίγνωση, τη συνειδητότητα και τέλος την προσωπική ταυτότητα του εαυτού. Σύμφωνα με το *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*: Στην εν εγρηγόρσει ψυχή (νοητική κατάσταση) διακρίνεται η ύπαρξη δύο καταστάσεων: η κατάσταση της επίγνωσης και η παρουσία συναισθηματικών αντιδράσεων. Η ταυτότητα της ανθρώπινης ύπαρξης προσεγγίζεται ως α), οντολογική ταυτότητα – βάσει του σώματος/ύλης και β), ψυχολογική, βάσει της συνειδητότητας της ενιαίας και αμετάβλητης ύπαρξής της. Αυτή η τελευταία μορφή ταυτοποίησης του εαυτού ως ψυχολογικής συνειδητότητας συναρτάται με την επεξεργασία από το νου εσωτερικών κι εξωτερικών εμπειριών.

Η εν κατακλείδι αντίληψη για την ταυτότητα του εαυτού από τον Locke ανάγεται στην έννοια της συνείδησης και στη συνέχεια απαιτεί την έννοια του εαυτού ως προσώπου και όχι ως υλικής ουσίας ή αντικειμενικής οντότητας. Όταν ένας άνθρωπος αναφέρεται στην ταυτότητά του, δεν αναφέρεται σε μια σωματική ταυτότητα, αλλά σε μια ψυχολογική ή εμπειριστική ταυτότητα, που ανάγεται στην συνείδηση. Η δε συνείδηση αποτελεί μια εκδήλωση της ανθρώπινης νόησης, που λέγεται μνήμη, υπό την προϋπόθεση της οποίας μπορώ να είμαι βέβαιη ότι είμαι ο εαυτός μου, εφ' όσον δηλαδή θυμάμαι με βεβαιότητα ποια ήμουν χθες.

Η θεωρία του Locke για την προσωπική ταυτότητα αναφέρεται σε παραδείγματα πεπιοθήσεων που σχετίζονται με την μετενσάρκωση, αλλά και σε προβλήματα σχετικά με την ηθική ευθύνη αλλά και τις εκδηλώσεις του ανθρώπινου ψυχισμού εν γένει, αναζητώντας την λογική ακεραιότητα μιας αμετάβλητης ουσίας στις εναλλαγές και μεταβολές του βίου: πιο συγκεκριμένα, αν ισχύει η μετενσάρκωση της ψυχής σύμφωνα με τις θρησκευτικές πεπιοθήσεις, τίθεται το ερώτημα της ταυτότητας της ψυχής στις διαφορετικές μετενσαρκώσεις της. Ενώ από την άλλη πλευρά ο μόνος τρόπος να συλλάβουμε εμπειρικά την ενότητα της ανθρώπινης ύπαρξης είναι η παρατήρηση και κατόπιν η ανάμνηση των διάφορων δράσεων και καταστάσεων της στη διάρκεια μιας επίγειας ζωής. Η επισκόπηση των ανθρώπινων πράξεων επιτρέπει τον ηθικό προσδιορισμό του υποκειμένου που πράττει ως προς το να δούμε τις πράξεις του ως αποτέλεσμα άσκησης ηθικών επιλογών κι επομένως την αναγκαιότητα συγκρότησης ενός αυτόνομου ηθικού όντος.

Σύμφωνα με την κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία του Locke, αυτή εκφράζει μια κυκλικότητα, που την κάνει ασταθή, αφού η μνήμη προϋποθέτει τη συνείδηση, η οποία με τη σειρά της ορίζεται μέσω της μνήμης.

Από τη σκοπιά της ιστορίας των ιδεών η έννοια της προσωπικής ταυτότητας προϋπάρχει με την έννοια της αθανασίας της ψυχής στον Πλάτωνα ή στο πρόβλημα της ταυτοποίησης του ενός στην προσωκρατική και σωκρατική σκέψη, αλλά και στο θέμα του ηθικού πλαισίου που θέτει νέους όρους στην έννοια του ανθρώπινου εαυτού στην κλασική φιλοσοφία. Η στωική φιλοσοφία εισάγει περαιτέρω την έννοια του αναστοχαστικού εαυτού, του εγώ, που στρέφεται εντός του και συνομιλεί με τον ίδιο του τον εαυτό ως εκδήλωση της σοφής προσωπικότητας.

2. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΝΟΗΣΗΣ

Άννα Λάζου, *O John Locke και το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, Αθήνα 2015

Από τον Locke και μετά το πρόβλημα της προσωπικής ταυτότητας αποκτά σταθερή αναφορικότητα και σε συνδυασμό με την εμπειριστική γνωσιολογία που υπαγορεύει τη δυνατότητα να ανακαλυφθεί ο νους μέσω παρατήρησης αισθητηριακών δεδομένων, γίνεται κεντρικό θέμα στο πλαίσιο μιας δυναμικής εξέλιξης της νεότερης φιλοσοφίας. Ο εαυτός γίνεται μια δυναμική εξελικτική έννοια στην εγελιανή φιλοσοφία έναν αιώνα αργότερα όπου το εγώ προσδιορίζεται ως ένα ον δυναμικό που εξελίσσεται μέσα στην ιστορική ολότητα, με βάση την ιδεαλιστική διαλεκτική.

Η τοποθέτηση του Locke για την προσωπική ταυτότητα, συνιστά μια εξελιγμένη προσέγγιση του ανθρώπου συγκριτικά με παραδοσιακές θεωρίες όπως η αρχαία περί ψυχής αντίληψη ως πλοηγού ή όπως ο καρτεσιανός δυισμός.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΗΣ

Άννα Λάζου, Άνθρωπος ο Δημιουργός, Αθήνα, 2016

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα (αιώνα που χαρακτηρίζεται από το κίνημα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού και των επαναστάσεων) ο Nietzsche (1844 – 1900) δίνει ως κύριο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης *προθετικότητας** τη δημιουργία, διαγράφει τις όψεις της έννοιας του δημιουργού. Οι επιρροές άλλων ιδεών στη σύλληψη αυτή του ανθρώπου από τον Nietzsche, περιλαμβάνουν και την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και γραμματεία γενικότερα (ποίηση και δράμα), η σύγχρονή του γερμανική φιλοσοφία του όψιμου 19^{ου} αιώνα και ο πολιτισμός της εποχής του (επιστήμη, τέχνη, γλώσσα).

Γέννηση της τραγωδίας (1872): Ο άνθρωπος – καλλιτέχνης του Nietzsche είναι άμεσα ουσία και φαινόμενο, προσεγγίζεται μέσω της έννοιας *Dasein* που έχει εγελιανή προέλευση και μεταφράζεται ως *ενθαδική ύπαρξη*. Η ερμηνεία της ανθρώπινης φύσης και της σχέσης του ανθρώπου με τον κόσμο προσδιορίζεται περαιτέρω και από το δίπολο *απολλώνιο – διονυσιακό*, τα στελέχη του οποίου αντιστοιχούν σε χαρακτηριστικές μορφές της ανθρώπινης δημιουργικότητας όπως οι πλαστικές τέχνες (απολλώνιο) ή η μουσική και ο χορός (διονυσιακό). Χαρακτηριστική επινόηση της νιτσεϊκής ανθρωπολογίας ο ορισμός του τραγικού στοιχείου ως το απόγειο της ανθρώπινης δημιουργικότητας, όπως προκύπτει από τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας. Από αυτό σχηματίζεται μία έννοια για την τέχνη διαφορετική από το εγελιανό πρότυπο της επιδίωξης του ωραίου, όπου ο ρόλος του καλλιτέχνη είναι να υπερβεί την οδύνη του βίου κι έτσι θα λέγαμε ότι ο ανθρώπινος προσδιορισμός του Nietzsche είναι η θεραπευτική λειτουργία της δημιουργικότητάς του. Μέσω της αναβίωσης του πόνου η αρχαία τραγωδία λειτουργεί ως ένα είδος «εμβολιασμού» του ανθρώπου για τον πόνο της ζωής.

Επίσης προκύπτει και η ιδέα της τέχνης ως δημιουργίας του εαυτού, όπου ο άνθρωπος συλλαμβάνει τον εαυτό του ως αντικείμενο της ίδιας της δημιουργικότητας και υπ' αυτήν την έννοια καλούμαστε να κατανοήσουμε τον υπεράνθρωπο ως άνθρωπο που υπερβαίνει τον εαυτό του με την ελεύθερη βούληση για αυτοδημιουργία - αυθυπέμβαση (*Άνθρώπινο πολύ ανθρώπινο* 1878 – 80, *Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα* 1883 – 85 κ.ά.).

Ο Ortega y Gasset, (1883 – 1955) είναι ένας από τους φιλοσόφους που επηρεάστηκαν ιδιαίτερα από τον Nietzsche κι επιχείρησαν μια δική τους σύνθεση γύρω από βασικά θέματα της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας. Ο y Gasset έχει ενταχθεί στον κλάδο της Φιλοσοφίας της ζωής, εφ' όσον πιστεύει στην ορθολογική και γνωστική αξία της ζωής και της ζωτικότητας, στράφηκε προς τον φιλοσοφική ανθρωπολογία και υιοθέτησε αντιλήψεις του νεοκαντιανισμού. Όντας θρησκευόμενος, συνδύασε επιρροές της ανθρωπολογίας του Max Scheler μαζί με εγελιανές, νιτσεϊκές και νεοκαντιανές θέσεις, ενώ έδωσε και έναν κοινωνικοπολιτικό κι εκλαϊκευτικό προσανατολισμό στα θέματα και στο ύφος των γραπτών του.

Η έννοια με την οποία ταυτίζεται στην ιστορία των ιδεών και συνιστά τη θεωρητική του πρόταση είναι η έννοια του *προοπτικισμού* (*perspectivism*) σύμφωνα με την οποία η αλήθεια προκύπτει από την οπτική γωνία του κάθε σκεπτόμενου όντος, δεν υπάρχει μία και μόνη αλήθεια και η γνώση είναι συνεπώς ιστορική, αποτέλεσμα συνδυασμού περισσότερων οπτικών μέσα στην ιστορία. Επί πλέον δίνει ηθική κι αισθητική αξία σε κάθε φιλοσοφικό ερώτημα, θεωρώντας ότι δεν μπορούμε να ρωτάμε γενικά τι είναι γνώση.

*Τάσης της νόησης να δημιουργεί αντικείμενα και να ερμηνεύει τα προϊόντα του στοχασμού γύρω από αυτά, προκειμένου να τα κατανοήσει και να τα επηρεάσει με τις πράξεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΗΣ

Ο Ortega y Gasset (1883 – 1955) είναι ένας από τους πολλούς φιλοσόφους του 20ού αιώνα που ζώντας στην κρίσιμη για την ανθρωπότητα εποχή του φαινομένου του φασισμού, ασκεί έντονη κριτική στις προϋποθέσεις του σύγχρονου πολιτισμού εντοπίζοντας το πρόβλημα στην ανορθολογικότητά του και προτείνοντας ως λύση το μέτρο που θα έπρεπε η φιλοσοφία να ανακαλύψει εκ νέου. Προκειμένου να απαλύνει τις καταστροφικές μισαλλόδοξες ιδεολογίες διακηρύσσει το πνεύμα του διαλόγου μέσα από τον οποίο μαθαίνουμε πως κάθε άποψη έχει αξία και να βλέπουμε τις διαφορετικές απόψεις ως διαφορετικές προοπτικές.

Στην *Επανάσταση των μαζών* (1936) το πιο γνωστό μεταφρασμένο στα ελληνικά βιβλίο του (μετάφρ. Χρ. Μαλεβίτση, εκδ. Αρμός, 2010), προτρέπει προς μία νέα λογικότητα, που οδηγεί τον άνθρωπο με έναυσμα την ανθρωπινότητά του και την αφύπνιση της συνείδησής του για να δράσει ενάντια σε ό,τι τον αλλοτριώνει και υποβαθμίζει την ζωή του.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΝΟΥ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΣΥΝΕΙΔΗΤΟ ΟΝ

Με τη σύνθεση της λοκιανής (εμπειριστικής προσέγγισης της ταυτότητας ως συνειδητής μνήμης του παρελθόντος) και της εγελιανής θεωρίας (ιδεαλιστικής προσέγγισης του εγώ ως συνειδητού υποκειμένου στην ολότητα της ιστορικής εξέλιξης), μπορούμε να καταλήξουμε σε μια πληρέστερη σφαιρική αναφορά στον εαυτό που χαρακτηρίζει την νεότερη εποχή. Η παρακολούθηση των μετασχηματισμών και σημασιών της προσωπικής ταυτότητας στην ιστορική εξέλιξη συνδέεται με τους μετασχηματισμούς του πολιτισμού και των αγαθών του.

Η συνείδηση είναι έννοια που συνδέεται αφ' ενός με το υποκείμενο, το όν δηλαδή που σκέπτεται, πράττει κι εκτελεί ως πρόσωπο που αναγνωρίζει την ευθύνη του, αφ' ετέρου με το πρόβλημα της προθετικότητας, της ιδιότητας δηλαδή που χαρακτηρίζει το πεδίο της ανθρώπινης νόησης και ως συνειδητότητα, αυτογνωσία και αυτεπίγνωση, προϋποτίθεται της επιστημονικής προσέγγισης της ψυχής (από ιστορική άποψη, στην νεότερη σκέψη κυρίως και σε άμεση σχέση με την επιστήμη της ψυχολογίας), οι απαρχές της όμως ανάγονται στην αριστοτελική φιλοσοφία περί ψυχής (*Περί ψυχής*).

Το 19^ο αιώνα, δεν μελετάται από τους φιλοσόφους πλέον η ψυχή, αλλά ο άνθρωπος και η πράξη, η ανθρωπολογία του Hegel (1770 – 1831) και των επιγόνων του (Marx, 1818 - 1883, Nietzsche 1844 – 1900 κ.ά.) από φιλοσοφική άποψη, συνεχίζοντας την προσέγγιση του διαφωτισμού – που αναδύθηκε έναν αιώνα πιο πριν - τοποθετεί το νου και το πνεύμα κάτω από μια σφαιρική εξέταση της ιστορίας και της ανθρώπινης εξέλιξης μέσα σε αυτήν.

Έτσι, φθάνουμε στο κατώφλι του 20ού αιώνα με κληροδότημα την έννοια του ανθρώπου ως ενός όντος που εμπεριέχει την ιστορία και μέσα στην αντιπαράθεση αναλυτικού, θετικιστικού και υπαρξιστικού ρεύματος, προκύπτει προς τα τέλη του αιώνα αυτού μια νέα σύνθεση που περιλάμβανε τις νέες υποθέσεις για τον λειτουργισμό στην ιστορία, τα λειτουργικά υπολογιστικά συστήματα και την παλιά αριστοτελική τελεολογία, εμφανίσθηκαν δηλαδή οι νέοι τελεολόγοι, ένας τρόπος σκέψης επιστημονιστικός, αλλά ταυτόχρονα τεκμηριωμένος από την μακρά παράδοση της αριστοτελικής ψυχολογίας.

Στην αριστοτελική τελεολογία πιο συγκεκριμένα και μάλιστα μέσω της έννοιας της εντελέχειας, μπορούμε να εννοήσουμε ένα είδος βιολογικής / φυσικής βάσης της νεότερης έννοιας της συνείδησης, που αποκτά ανάγλυφο περιεχόμενο τον αιώνα του Locke και μάλιστα στο έργο του τελευταίου *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* (*Essay on human understanding*, 1690). Στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα, μεταξύ αριστοτελικής ψυχολογίας και λοκιανής θεωρίας της νόησης, μεσολαβούν ο νεοπλατωνισμός, που απέκοψε την εμπειρική διάσταση της ψυχής και τόνισε το μεταφυσικό στοιχείο, και ο στωικισμός, που εμπλούτισε την έννοια ψυχή με καθολικότερες ηθικές και κοσμολογικές παραμέτρους.

Η ψυχή για τον Αριστοτέλη (384 – 322π.Χ.) είναι ουσία, περιγράφεται μέσω της απαρίθμησης των λειτουργιών του έμψυχου όντος και καθορίζεται από την *εντελέχεια*, μια πρωταρχική εγγενή δύναμη ή αίτιο που μπορεί να εξηγήσει το λόγο ύπαρξης της ουσίας, του *εμψύχου*, και βρίσκεται στο σπόρο ως κατάσταση δυνατότητας που θα εκδιπλωθεί με την ανάπτυξη κι έκφραση όλων των δυνάμεων – λειτουργιών του. Κάθε ον κατά τον Αριστοτέλη έχει τη δική του εντελέχεια, η ψυχή είναι κατά κάποιο τρόπο μια ατομική ουσία από ύλη και μορφή και το εξ αυτών συγκροτούμενο, σύμφωνα με μια αρχιτεκτονικά δομημένη σχέση μεταξύ τους, όπου η μία δεν μπορεί να υπάρξει παρά σε συνάρτηση με την άλλη, ενώ πρόκειται για μια σχέση αναλογική/λογική. Η αφετηρία της σύστασης και διατήρησης αυτού του αρχιτεκτονήματος, είναι η ίδια η ψυχή ως το *πρώτο κινούν ακίνητον* (*Μετά τα Φυσικά*).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΣΥΝΕΙΔΗΤΟ ΟΝ

Η έννοια της ψυχής κατά τον Αριστοτέλη ως βιολογικό γεγονός προκύπτει ως αποτέλεσμα παρατήρησης βιολογικών φαινομένων. Γι' αυτό περιγράφεται ως τριμερής ουσία από α) θρεπτικό-παραγωγικό, β) αισθητικό και γ) νοητικό μέρος, παρέχοντας ένα λειτουργικό σχήμα τριών πραγματικών επιπέδων και όχι ως μια λογική ιεράρχηση αφηρημένων πλευρών. Το τρίτο επίπεδο, το *νοητικόν*, θα μπορούσαμε να το θεωρήσουμε ως μία πρώιμη εκδοχή της συνείδησης, με τη σημασία της ανώτερης σύνθεσης των άλλων επιπέδων της ψυχής και ως αίσθηση της αίσθησης – με τη συνεργασία των πέντε αισθήσεων.

Ο Αριστοτέλης από την μακρινή εποχή του 4^{ου} αιώνα π.Χ., θεωρείται σύγχρονος ως προς τα πορίσματα της θεωρίας του για την ψυχή και δεν ταυτίζεται με την παραδοσιακή μεταφυσική. Λόγω της επιστημολογίας του, δηλαδή του τρόπου που χειρίζεται τα δεδομένα των παρατηρήσεών του και της μεθόδου ανάλυσης κι ερμηνείας τους συνδέοντάς τα με μία ρεαλιστική οπτική, αντικειμενικά και όχι αφηρημένα - εκτός του αισθητού κόσμου. Με βάση τις εργασίες των Putnam – Nussbaum (A. O. Rorty, *Essays on Aristotle De Anima*, 1992), ο Αριστοτέλης βρίσκεται και πάλι στο προσκήνιο ως ένας πρώιμος ψυχολειτουργιστής του 20^{ου} αιώνα, λαμβάνοντας βέβαια υπόψη ότι στην ιστορία της φιλοσοφίας έχουν προηγηθεί σημαντικοί σταθμοί στην προσέγγιση του νου, όπως η φιλοσοφία του πνεύματος του Hegel και η γλωσσική φιλοσοφία του Wittgenstein (1889 - 1951).

Ως αποτέλεσμα των φιλοσοφικών ερευνών του Wittgenstein στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, καθιερώνεται η αντίληψη ότι όλα τα προβλήματα της φιλοσοφίας μεταφέρονται μέσω των μορφών της γλωσσικής επικοινωνίας και μάλιστα η φιλοσοφία ως γλώσσα αποτελεί μια δημόσια πράξη επικοινωνίας, επομένως και το αναγκαίο κοινωνικό της πλαίσιο αφού ιδιωτική γλώσσα δεν νοείται.

Φέρνοντας τον Αριστοτέλη και τον Wittgenstein σε ένα διάλογο ως προς τα θέματα της ψυχής και της γλώσσας, βλέπουμε ότι δεν απέχουν μεταξύ τους στην πραγματικότητα ως προς τις τοποθετήσεις τους. Εάν η γλώσσα είναι κυρίως μία πράξη στο πλαίσιο μιας μορφής ζωής – κατά Wittgenstein – τότε η γλώσσα αντιμετωπίζεται ως βιολογική έκφραση του ανθρώπινου είδους, παράλληλα με την θεωρία περί κανόνων και χρήσεων της στο πλαίσιο συγκεκριμένων πράξεων: αφού το να μιλάω μια γλώσσα και να χρησιμοποιώ γλωσσικούς όρους σημαίνει ότι επιθυμώ να είμαι κατανοητός και επομένως να ακολουθώ κανόνες που καθορίζουν τις χρήσεις μου. Μεταξύ της γλώσσας ως βιολογικού στοιχείου και της γλώσσας ως πεδίου αναλυτικών – λογικών σχέσεων, υπάρχει η τρίτη άποψη, της γλώσσας – δημιουργήματος κι επομένως η προτεραιότητα της πράξης ενός υποκειμένου, που δημιουργεί, εφαρμόζει ή αλλάζει και ανατρέπει τους κανόνες.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΣΥΝΕΙΔΗΤΟ ΟΝ

Ο Hegel, κύριος εκπρόσωπος του γερμανικού ιδεαλισμού ανάμεσα στους Kant (1724 – 1804), Fichte (1762 – 1814), Schelling (1775 – 1854), στο πρώτο συστηματικό έργο του *Η Φαινομενολογία του Πνεύματος* (1807) προσδιορίζει στο επίκεντρο του ιδεαλισμού του την νοητική δραστηριότητα του ανθρώπου, επιχειρώντας να την προσδιορίσει με κύριο άξονα το φαινόμενο της συνειδησης, την οποία προσδιορίζει με την έννοια της αυτοσυνειδησης.

Ο Hegel δείχνει στη *Φαινομενολογία* ότι οι δραστηριότητες με τις οποίες ο άνθρωπος εκφράζεται μέσα στην ιστορία υπερβαίνονται ως μερικότητες από το πνεύμα, ως μια ενιαία αρχή που υπέρκειται πέρα και πάνω από όλες τις μερικές ανθρώπινες εκφράσεις (τέχνη, φιλοσοφία κ.λπ.). Η ακραία ιδεαλιστική τοποθέτηση του Hegel εκφράζει γλωσσικά μια εξέλιξη της ιδέας του ανθρώπου ως υποκειμένου κυρίως πνευματικής δραστηριότητας και αφηρημένης σκέψης που ξεκίνησε στα νεότερα χρόνια με το καρτεσιανό cogito και τη θεωρία του Locke για τη νόηση.

Η διαλεκτική στον Hegel διαφέρει από την στωικακή διαλεκτική ως προς το ότι δεν αφορά μόνο την τεχνική του διαλόγου, αλλά περιγράφει τις πραγματικές σχέσεις μεταξύ των αντιθετικών πραγμάτων και καταστάσεων του κόσμου και ασφαλώς και της κοινωνίας και εφαρμόζεται μεταξύ άλλων παραδειγμάτων και στη σχέση κυρίου και δούλου. Η διαλεκτική σχέση των αντιθέτων παρουσιάζει τη λογική αναγκαιότητα της μεταστροφής του θετικού στο αρνητικό και οδηγεί πάντα στη σύνθεση σε μια τρίτη ολοκληρωμένη διάσταση.

Η γνώση από την άλλη πλευρά είναι μια υποκειμενική διαδικασία που προϋποθέτει τη συνειδηση και καταλήγει στο απόλυτο, στη γνώση δηλαδή της απόλυτα - ανεξάρτητα από κάθε καθορισμό ή άλλη πλην της ίδιας της συνειδησης προϋπόθεση – αληθινής ουσίας. Το αντικείμενο μάλιστα της γνώσης είναι η ίδια η γνώση, ως η ακτίνα φωτός που βρίσκεται μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου και όχι το αντικείμενο. Η γνώση ορίζεται ως σχέση.

Η νοητική δραστηριότητα (Geist) είναι ο παράγων συγκρότησης μια σειράς γεγονότων και διαδικασιών που αποτελούν την ιστορία. Τα ιστορικά γεγονότα με βάση τη Φιλοσοφία της Ιστορίας του Hegel υπόκεινται σε μορφή εξήγησης συνθετικού χαρακτήρα, όχι σε σχέσεις αφηρημένες. Παράλληλα ο Hegel εντάσσει στα κεντρικά θέματα της φιλοσοφίας του την ιστορικότητα της φιλοσοφίας. Οι σχέσεις μεταξύ νόησης, λόγου και φιλοσοφικού λόγου είναι εσωτερικές, συνεκτικές, διέπονται από τον ίδιο το λόγο ως νοητική αρχή που διαμορφώνει την υπόσταση κάθε ιστορικής στιγμής.

Η σχέση ιδέας – κόσμου εκδιπλώνεται με χαρακτηριστικό τρόπο στη φιλοσοφία του Hegel με την καθοριστική παρεμβολή του λόγου, μιας νοητικής δηλαδή ρυθμιστικής διαδικασίας που ενοποιεί ιδέα και κόσμο και αναδεικνύει την δυναμική διαλεκτική της σχέσης τους. Ιδέα, νόηση και υλικός κόσμος και η σχέση μεταξύ τους δίνουν τη βάση και τα περιεχόμενα της ιδεαλιστικής θεωρίας, ενώ η πραγματικότητα που αποκτά ιστορικό χαρακτήρα είναι ο αναγκαίος αντικειμενικός τρόπος πραγμάτωσης της ιδέας. Η ιστορία ως εξελικτική πορεία γεγονότων συνεχίζεται με απώτερο σκοπό – τέλος – την κατάκτηση της ελευθερίας της συνειδησης.

Το απόλυτο πνεύμα κατά τον Hegel εκφράζεται μέσα στην ιστορία ως ολότητα και σύνθεση των επί μέρους στιγμών της, ως αποτέλεσμα του συγκερασμού των πνευμάτων όλων των εποχών. Ο εαυτός της φιλοσοφικής παράδοσης ως έννοια στον Hegel συσχετίζεται με το απόλυτο υποκείμενο που αποκτά την ελευθερία του στο τέλος της ιστορίας, ενώ η ελευθερία ταυτίζεται με την συνειδητοποίηση της αντικειμενικής νομοτέλειας του πνεύματος, με μία δηλαδή νοητική πράξη που συντελείται στο εσωτερικό του ανθρώπου, προσδιορίζει την γνώση ως ελευθερία.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΣΥΝΕΙΔΗΤΟ ΟΝ

Ο άνθρωπος στην εγγελιανή σκέψη εκφράζεται κυρίως ως ιστορικό υποκείμενο, ένας συνειδητός δημιουργός της ιστορίας. Συνέπεια αυτού είναι η πρωτοκαθεδρία στη σημασία της συνειδητής πράξης ως μοχλού της ιστορικής εξέλιξης. Η ελευθερία της πράξης ως εκ τούτου δεν είναι η ατομική ελευθερία του κάθε ξεχωριστού υποκειμένου, αλλά βρίσκεται στην κατάσταση της συνειδητοποίησης της υποκειμενικότητας της βούλησης στην πράξη και ως μοχλός της ιστορίας, αποκτά το νόημα και την αξία της από τη σύνδεση και συνοχή της με την καθολική υπερσυνείδηση και τη στόχευση μιας παγκόσμιας συνθετικής έννοιας της ελευθερίας. Ο άνθρωπος ως ελεύθερο ον υπηρετεί το σχέδιο της πραγμάτωσης της ελευθερίας σε καθολικό – συνολικό επίπεδο και στο τέλος της ιστορίας.

Η παγκόσμια ιστορία παριστά την εξέλιξη της συνείδησης και της πορείας της προς την ελευθερία. Η εξέλιξη ακολουθεί ένα σπειροειδές σχήμα αναβαθμών όπου το κάθε στάδιο (μεταγενέστερο) προϋποθέτει την κατάκτηση ενός προγενέστερου. Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει για τη θεωρία του εαυτού, η αναλογία της διαίρεσης της ιστορίας σε στάδια με αυτήν της πορείας ενός ανθρώπου σε διαφορετικές ηλικίες: όπου οι ανατολικές θρησκείες (i) όπου δεν υπάρχει υποκειμενική βούληση, αντιστοιχούν στην παιδική, η πρώιμη αρχαιότητα (ii), όπου διαφαίνεται η αρχή της υποκειμενικής βούλησης, αντιστοιχεί στην εφηβεία, η ρωμαϊκή (iii), στην ωριμότητα και η σύγχρονη του (iv) γερμανική ιστορία στην υπερώριμη ηλικία του ανθρώπου.

Άννα Λάζου
ΑΝΘΡΩΠΟΣ, Ο ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2016

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΝΑΟΥΤΗ
ISBN: 978-960-9764-52-0